



*Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/4 2020 s. 1337-1347, TÜRKİYE*

*Araştırma Makalesi*

## ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİ'NDE BUDİST ÇEVREYE AİT "MAYTRİSİMİT" ADLI ESERDE GEÇEN "UKMIŞ / UKMAK KERGEK, KÖRÜNÇ VE KÜSENÇİĞ KÖRÜNÇ" KAVRAM İŞARETLERİ

**Muammer ŞEHİTOĞLU\***

*Geliş Tarihi: Haziran, 2020*

*Kabul Tarihi: Kasım, 2020*

### Öz

Türkçe, tarihsel süreçte, her doğal dil gibi diğer diller ile etkileşim içindedir. Etkileşim hâlinde olduğu süreç içinde de kendi gelişim ve değişimini sağlamaya devam etmektedir. Türkçe gerçekleştirmekte olduğu bu etkileşimle birlikte hem kendi olanakları içinde kavram işaretleyerek hem de diğer dillerden kavramları ödünçleyerek kendi gelişimini ve değişimini sağlamaktadır. Dilin tarihsel gelişim ve değişim sürecinde kimi zaman ödünçlenen kavram işareti dilin dil bilgisi ve ses bilgisi özelliklerine göre küçük değişikliklerle Türkçeye kabul edilirken kimi zaman da Türkçe kendi olanakları ile anlam değerini karşılayacak kavramları işaretlemektedir. Eski Uygur Türkçesi Dönemi de Türkçenin bu bağlamda geliştiği ve değişime uğradığı dönemlerdendir. Bu dönem, özellikle etkileşimde bulunan Sanskritçe ve Toharca gibi dillerden Eski Uygur Türkçesine uyarlanarak yapılan çeviri faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemdir.

Budist Çevreye ait Eski Uygur Türkçesi metinleri de Türkçenin bu etkileşimini yazı dili boyutunda yansıtan değerli metinlerdir. *Maytrisimit* de bu değerli metinlerden biridir. Eser konu ve tema bakımından din içerikli olsa da edebî yönden, dram ve oyun sanatının unsurlarını yazıldığı, okunduğu dönem itibarıyla en iyi yansıtan eserlerden biridir. Çalışmada *Maytrisimit* adlı eserde yer alan *körünç*, *küsençig körünç* ve *ukmiş / ukmak kergek* kavram işaretleri üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Sözcükler:** Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, Maytrisimit.

### IN THE PERIOD OF THE OLD UIGHUR TURKISH BUDDHIST ENVIRONMENT "MAYTRİSİMİT" IN THE WORK "UKMIŞ / UKMAK KERGEK, KÖRÜNÇ AND KÜSENÇİĞ KÖRÜNÇ" CONCEPT MARKS

#### Abstract

Turkish has been interacting with other languages such as every natural language in the historical process. It continues to provide its own development and change during the interaction process. With this interaction in Turkish, it provides its own development and change by marking the

---

\* Dr.; Bağımsız araştırmacı, mshtgl22@gmail.com

concept within its own resources and borrowing the concepts from other languages. While the concept sign borrowed from time to time in the process of historical development and change of language is accepted to Turkish by small changes according to the grammar and phonological features of the language, sometimes Turkish marks the concepts that will meet the meaning value with their own means. The Old Uighur Turkish Period is the period in which the Old Uighur Turkish language developed and changed in this context. Especially, it is the period of intense translation activities from other interacting languages such as Sanskrit and Toharian.

Old Uighur Turkish texts of Buddhist Environment are also valuable texts that reflect this interaction of Turkish in a written language. *Maytrisimit* is one of these valuable texts. Even though it is religious in terms of subject matter and theme, it is the best reflecting work from the literary aspect, the elements of drama and game art, as well as the period in which it was read. In the study, in the study *Maytrisimit körünç, küsençig körünç and ukmiş / ukmak kergek* concepts will be emphasized.

**Keywords:** Turkish, the Old Uighur Turkish, Maytrisimit.

## Giriş

Dilin en temel işlevi iletişimdir. İletişim de dil öğeleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Öğeler anlamlı ve görevli olarak iki kategoride incelenmektedir. Anlamlı dil öğeleri; kök, köken, gövde, sözcük grubu ve cümleden oluşurken, görevli elemanlar içe dönük ve dışa dönük görev öğeleri olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. İçe dönük görev öğeleri, üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişkinin geçiciliğine, kalıcılığına, başka bir ifadeyle üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle birlikte yeni bir kavram işareti oluşturup oluşturmamalarına ve işlevlerine göre sınıflandırılır. Üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişki sadece kullandıkları cümleyle sınırlı / geçici olan ve yeni bir kavram işareti oluşturmayan dışa dönük görev öğeleri ise, Türkçede *ek, ek+ek, edat ve ek+edat* olmak üzere dört farklı şekilde görülür ya da işaretsiz (/+Ø/) olarak kullanılır (Mert, 2008, s. 38). Bu bağlamda düşünüldüğünde dilin hem işaretlediği hem de dışarıdan ödünlediği öğelerin sayısı o dilin kavram niceliğini genişletmektedir. Bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali “0” yaklaştıkça taşıdığı bilgi yükü artarken “1” e yaklaştıkça azalmaktadır. Bu bakımdan da metin bağlamında yer alan anlam öğelerinin kullanım sıklığı görevli dil öğelerinin kullanım sıklığından daha azdır (Gemalmaz, 1995, s. 1-7). Böylece harflerin ve seslerin oluşturduğu anlam öğelerinin üzerine düşen bilgi yükü fazla olurken; görevli öğelerin oluşturan ses ve harflerin bilgi yükü ise az olmaktadır. Bu nedenle de görev öğelerinin sayısı az ve geçiş sıklığı yüksektir.

Bireyin dili ve o dilin söz varlığı aracılığıyla tüm canlılar ile amaçları ve ihtiyaçları doğrultusunda iletişim kurması, o dilin kavram işaretlerinin de bireylerin yaşayış, inanış, duygu ve düşünüş biçimlerini imlemektedir. Düşünüş biçiminin değişmesi, gelişmesi veya farklılaşması onunla birlikte ortaya çıkan yeni durumu / kavramı sadece bir kavram işareti ile karşılamayı zorlaştırır (Alyılmaz, 2018, s. 11-25). Bu açıdan Türkçe de kalıcı kavram işaretleme yöntemlerini tarihsel gelişim sürecinde etkin kullanan doğal dillerden biridir. Türkçe, tarihsel gelişim sürecinde aşama aşama yazılı ve sözlü kültür ürünleri ile kendi gelişimini ve değişimini gerçekleştirmeye devam etmektedir. Eski Türkçenin tarihsel dönemlerinden biri olan Eski Uygur Türkçesi Dönemi de bu gelişim ve değişimin yaşandığı dönemdir. Eski Uygur Türkçesi Dönemi, Türkçenin diğer dillerden tercüme eserler aracılığı ile yazı dili boyutunda yoğun olarak kavram, kavram işareti ve terim aldığı ve yeni karşılaştığı kavramları kalıcı olarak işaretlediği / yaptığı dönemdir.

Türkçenin kalıcı *Kavram İşaretleme Yöntemleri* üç başlıkta ele alınmaktadır. *Kök veya Köken Hâlindeki Kavram İşaretleri, Gövde Hâlindeki Kavram İşaretleri ve Birden Fazla Anlam Ögesiyle Kurulmuş Kavram İşaretleri* olarak incelenmektedir (Alyılmaz, 2018, s. 11). Kök veya Köken hâlindeki kavram işaretleri, *ad ve eylem soylu kavram işaretlerinden* oluşmaktadır. Türkçenin genellikle morfo-sentaktik yapısında öne getirilen görev ögesi tanımaması, üzerinde ses veya harflerin büyük bilgi yükünü taşıyan kök ve kökenlerin sözcük başında bulunmamasını sağlamıştır (Gemalmaz, 1995, s. 3). Bu bakımdan Türkçede *Kolaylık Yasası* uyarınca, yani mümkün olan en kısa zamanda en çabuk biçimde mümkün olan en az enerji ile mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesajı kodlayarak iletmeyi diğer doğal ve yapay diller gibi yapmaktadır. Böylelikle “Kök veya köken hâlindeki anlam ögeleri üzerine aldıkları ekin özellikle kendilerine yakın olan ve kendilerinkinden daha çok bilgi yükü taşıyan seslerinin baskın ses özelliklerini alma eğilimine girerler” şeklinde dile getirilir (Gemalmaz, 1995, s. 4). Türkçe de kültürel gelişim ve değişim dönemlerinde anlam ögeleri kategorisini; eriştiği, karşılaştığı kavram sayısına bağlı olarak yapılan ve alınan ögelerle, her dilde olduğu gibi, hızlı ve etkili biçimde genişletmiş ve çoğaltmıştır. Bu bağlamda yazı dili boyutunda gelişen kültürel dönemler içinde Türkçe; özellikle etkileşimde bulunulan kültürel çevre içerisinde kavram geçiş sıklığını Eski Uygur Türkçesi Dönemi’nde yoğun bir biçimde yaşamıştır.

Dinsel temalı, kutsal sayılan eserler tercüme aracılığı ile Türkçeye kazandırılırken aynı zamanda bir din terminolojisi de eserler aracılığıyla oluşturulmuştur. Bu bağlamda Budist ve Manihaist çevreye ait eserlerdeki dinî terminoloji de örnek olarak görülebilir.

Türklerin Budizm ile tanışması tarihsel olarak M.S. I. yy.da Kuzey Hindistan’da hüküm süren Kuşan Devleti Dönemi’ne rastlamaktadır (Mert, 2009; Tezcan, 2001). Ardından Asya Hunları Dönemi’nde Çin ile sürdürülen siyasi ve kültürel ilişkiler aracılığıyla bu dine ilgi oluşmuş ve Köktürk Dönemi’nde ise, Tatpar ve Mukan Kağan’ın bu dine ilgisi artmış ve Kandaharlı Budist bir rahibin *Nirvanasutra* adlı eseri Türkçeye çevrilmiş, Buda Heykeli yaptırılmış ve bu durumdan da Bugut Yazıtı’nda bahsedilmiştir (Alyılmaz, 2003; Mert, 2009; Klyaştorniy, 1971). Daha sonraki dönemde Köktürk harfli yazıtlarda Budizm’e ait bir kavram veya kavram işaretinin geçmemesi ilgi çekicidir. Konuya ilişkin Mert, Mukan ve Tatpar Kağan’ın bazı siyasi nedenlerle bu dine ilgi gösterdiğini onlardan sonra gelen kağan ve kumandanların bu dine ilgi göstermediğini ve genel olarak boy ve toplulukların geleneksel Türk Dini’ne inanmaya devam ettiğini dile getirir (Mert, 2009, s. 87). Bunun yanı sıra Mert, üç dilli yazıt olarak bilinen II. Karabalgasun Yazıtı’nda da bu durumun ifade edildiğini söyler (Mert, 2009). Böylelikle Geleneksel Türk Dini’nin Türk boy ve topluluklar arasında genel olarak bu dönemlerde yaygın olduğunu, Budizm’in ise dönemlerin özel siyasî, kültürel ve ekonomik koşullarına göre etkinliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Ruben, daha sonraki Uygur Dönemi’nde onların Budizm ile olan ilişkisini açıklarken onların değişik dönemlerde genellikle siyasi hâkimiyet, coğrafi nüfuz elde etme ve boy / topluluk mücadelesi nedeniyle Budizm’i kabul ediş veya ondan ayrılış sürecini özetleyerek şunları kaydeder:

Orta Asya’da Budacılığı benimseyip bu dinden yaptıkları çevirilerle zengin bir edebiyat birikimi oluşturan Türk topluluğu Uygurlar olmuştur. Uygurların Budacılıkla temasları 7. yy.da başlamış ancak daha sonra devlet dininin Mani Dini olması ve ülkenin ileri gelenlerinin Mani Dininin koruyuculuğunu yapmaları nedeniyle Budacılık Dini kadar etkin bir din olamamıştır. Ancak Uygurlar 840 yılında uçsuz bucaksız bozkırların hâkimiyetini Kırgızlara kaptırınca bu olay,

Uygurlar açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Uygur boylarının büyük bir kısmı Bozkır yenilgisinden sonra Çin'in Türkistan Bölgesi'ne göç etmişler, bir kısmı da (Kan Chou Uygurları) Kansu kenti yakınında yeni bir Uygur Devleti kurmuşlardır. Çin'in Türkistan Bölgesi'ne giden Hoça (Kau-Chang, Turfan) Uygurlarının merkezi Hoça kenti idi. Hoça Uygurlarının yerleştiği bu bölgelerde yerleşik zengin bir medeniyetin var olduğu bilinmektedir. Bu bölgenin Kuzey İpek Yolu'nun Batı kısmında; Hint- Avrupa Boyları, Kuça, Hamil Bölgesi'nde ticaretle uğraşan Soğutlar (Soğdlar); Kuça'dan Turfan'a kadar olan bölgede ise Toharlar yaşıyordu. Çinliler de bu bölgede yaşamlarını sürdüren diğer topluluktu. Bütün bu bölgelerde yaygın olan din Budacılıktı. Budacılıkla birlikte Mani Dininin ve Hristiyanlığın izdeşçileri de vardı. Uygurlar bu bölgeye göç ettiklerinde Budacılığa yeniden geçmeleri zor olmamıştır (Ruben, 2000, s. 15).

Ruben'in öne sürdüğü düşüncelerin doğru olduğu düşünülürse; Uygurlar için Budizm'in inanç boyutu dışında onların değişik nedenlerle bölgelerindeki diğer topluluklarla Budizm'i bir kültürel etkileşim aracı olarak da kullandıkları görülebilir. Ayrıca Manihaizm'in de Uygurlar arasında etkili olduğu Ruben tarafından dile getirilmiştir.

Ruben, diğer bir bölge olan Kansu (Kanchou)'nun da Budacılığın en fazla yayılmış olduğu bölge olarak kabul edildiğini, bunun delili olarak da Bin Budha (Tun-Huang) Mağaları olduğunu belirterek; bu bölgedeki Uygurlar arasında Budacılığın Mahāyāna Mezhebi'nin daha yaygın olduğunu, 19. yy.da yapılan arkeolojik araştırmalarda Uygurlara ait birçok Budist metnin bulunduğunu ifade edip bunların arasında *Maytrisimit*'e dikkat çekmiştir (Ruben, 2000, s. 16). O, eserle ilgili kısa bilgi verdikten sonra, *Maytrisimit*'in gösteri türünde bir metin özelliği barındırdığını ve hatta dinî bayramlarda, pazar yerlerinde, şenliklerde ve özel günlerde sahnelendiğini belirtmiştir (Ruben, 2000, s. 16). Eserin genel özelliklerine ve içeriğine bakıldığında onun Maytrı Bodhisatva'nın Burkanlığa eriştiği, takdis edildiği düşünülen gün / günleri kapsayan “yangı kün” Yeni Gün Bayramı'nda rahipliğe, veliliğe erişmiş kişiler tarafından bu kutsal bayram günlerinde ve özel günlerde hem okunduğunu hem de dans, müzik ve resimlerle desteklenerek sahnelendiği görülmektedir.

Bir diğer araştırmacı Kamberi de temsillerin yapıldığı düşünülen bu günler için manastır ve tapınakların Buda'nın resimleri ile süslendiğini bir ve ritüeller biçiminde metnin sahnelendiğini kaydeder (Kamberi, 2015, s. 15).

Tüm bu veriler ışığında Ruben ve Kamberi'nin de dikkat çektiği *Maytrisimit* adlı eserin göstermeye dayalı türler aracılığı ile sergilenmesi onun içeriğindeki temel kavramların da önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dram Sanatına ilişkin temel kavramlardan biri olan sahne kavramı da böylelikle Ortaçağ'da yazılmış bir kutsal metnin önemli parçası durumuna gelmiştir. Eserin Toharca çevirisinde yer alan *Skr. nataka* kavram işaretinin eserin Eski Uygur Türkçesine çevrilirken *körünç veya küsençig edgü körünç* kavram işareti ile karşılandığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmada; kavram işaretlerine ait anlam değerleri sonraki bölümde örnekleri ile açıklanacaktır.

**körünç, küsençig körünç (Skr. nataka; sahne, temsil, piyes; arzu edilen sahne, temsil) ve ukmiş / ukmak kergæk (düşünmek; tasavvur etmek) Kavram İşaretleri**

Bir dram metninde sahne, sergilenecek eylemin oyuncunun evreni ile birlikte yer, zaman ve dekor ile bütünlük içinde oluşan bir anlatım biçimi ve yeni bir evren olarak görülebilir. Diğer bir deyişle sahne ele alınan olayı ve eylemi bir bakıma yeniden yazarak

izleyicinin zihnine nakşeder. Zaman ve mekân bu bakımdan sahnenin anlam bütünlüğü için çok değerlidir. Çünkü doğru zamanda ve doğru yerde gerçekleştiğinde anlamlı bir bütün olacaktır. Yıldız, konuyla ilgili olarak sahnelemenin kendi başına anlam üretme ve dizgi oluşturma işi olduğunu, sahnedeki her bir unsurun bir gösterge olduğunu ve onların hepsinin bir anlama hizmet etmek için var olduğunu dile getirir (Yıldız, 2005, s. 428). Öyle ki sahnelemenin bu nitelikleri de onun ne kadar etkin ve canlı olduğunu göstermektedir. Sahnelenme bir bakıma bireyden topluma ulaşan estetik bir göndergeler bütünü olarak da düşünülebilir. Bu açıdan da izleyici / toplum ile ortak bir yeni yaratı alanı oluşturan kolektif bir iletişim alanı olarak görülür (Öngün, 2001, s. 380; akt. Aşkar, 2011, s. 6). Eski Çağlardan itibaren düşünüldüğünde ritüelikle törenler, ayinler, kutsal mitik kutlamaların da bu türden etkin etkileşim ve iletişim biçimi olarak sahneyi ve sahneleme kavramlarını kullandığı bu dönemlere ait metinlerde tespit edilmiştir. Böylelikle de sahne kavramının birden çok bileşenle birlikte oluştuğu gerçeği ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda sahne kavramı; tek ve kesintiye uğramadan, zaman, mekân, karakterler / kişiler, tema, olay, ritüel veya motif gibi kavramlar düzleminde eylemi kapsayan bir dram sanatı unsurudur denilebilir. Öyle ki dram sanatının ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren sahnenin hayata dönük eylemi yansıladığı açıktır. Sahnenin temel işlevleri; mekânı tanıtmak, yeni bir atmosfer oluşturmak, konu veya temayı açıklamak, olay ve olay örgüsünü başlatmak ve ilerletmek ve de kişileri / karakterleri tanıtmak olarak sıralanabilir. Bu bağlamda sahnenin, izleyen / okuyan için sorgulamanın da başlangıcını oluşturduğu görülür. “Ne için?” “Neden?” “Nasıl?” gibi soruların ilk cevapları sahnenin ilk eylemi yansıması ile verilir.

*Maytrisimit* de yazıya aktarıldığı (Eski Uygur Türkçesine uyarlanarak çevrildiği) düşünülen 8. yy.dan itibaren dram sanatının sahne ve sahneleme kavram ve kavram işaretlerini metin bünyesinde barındıran bir eserdir. Bu bağlamda eserde yer alan *ukmuş / ukmak kergek* ve *körünç* kavram işaretleri de Eski Uygur Türkçesi Dönemi’ne ait dikkat çekici dram sanatı unsurlarıdır. Öyle ki 28 bölüm (ülüş) den oluşan eserin her bir bölümü *Skr. nataka* Eski Uygur Türkçesi’nde *körünç* (sahne, temsil) olarak adlandırılmıştır (Tekin, 1976). Sahnelerin çoğunluğunda *ukmak / ukmuş kergek* kavram işareti bir açıklayıcı, betimleyici sahne unsuru olarak da görülmüştür. Ayrıca dram eserinin zaman, yer, dekor gibi unsurları da bütünleşik olarak bu kavram işareti ile açıklanmıştır. Çalışmada bu kavram işaretlerinin metin içi örneklerle birlikte anlam değerleri üzerinde durulacaktır.

*körünç* kavram işareti Türkçenin söz varlığında tarihsel dönemler içinde ortaya konan eser metinlerinde farklı anlam değerleri ile ifade edilmiştir. Öyle ki Clauson, *körünç* kavram işaretinin “şiir bestelemek (TT VIII)”; “*ritivéd körünç kılı yarlıka-*” “Rgveda (Hinduizm’de Tanrılara saygı ve şükür için yazılmış övgü metinleri veya ilahiler) oluşturma lütfunda bulunmak. (Hüen-Ts 1831-2)” ; “*körünçe kişi ewdi*” “halk, görülecek şeye koştu; Halk, görmek için bir şeyin etrafına toplandı. (Kaş. III, 373)”; *körünç* biçiminde ise; “izleyici, seyirci) anlam değerlerini karşılamıştır. *körünçle-* kavram işareti de “sergilemek, gösteri yapmak” şeklinde ; “*öz öz körünçlegülük*” “kendilerini göstermeye, sergilemeye çalışmak. (U II 22-25)” ; “*olurup körünçlegil inçge yügürük atlarig*” “oturup zarifçe koşuşan atları izlemek” biçiminde “*körünçlegil*” ifade etmiş; ayrıca “*Brahmadati eligning körünçlüki kayu erki*” “Kral Brahmadatta’nın iki tekerlekli arabası hangisi acaba” örneğinde de “*körünçlüki*” biçiminde de “Krala, hükümdara ait iki tekerlekli araba” anlam değerinin bulunduğunu vurgulamıştır (Clauson, 1972, s. 746-747; DTS, 1969, s. 319). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde ise, sahne ( görünüm) kavramının karşılığı olarak Az. T. ve “*sähnä*”; Başkurt T. “*küriniş*” ; Kazak

T. “körinis” ; Kırgız T. “körünüş” Tatar T. “körniş” parça; Türkmen T. “ Uygur T. “körünüş” biçiminde ifade edilmektedir (KTLS, 1991).

*körünç* (sahne, temsil, piyes) ve *küsençig körünç* (Arzu edilen sahne, temsil) kavram işaretleri Türkçenin kalıcı kavram işaretleme yöntemlerinden kök ya da gövde üzerine yapım eki getirme metoduyla oluşturulmuşlardır. Gövde hâlindeki kavram işaretlerinin oluşumunu açıklarken Gemalmaz konuyu şöyle açıklar: “Görevli dil öğelerini temsil eden gramer morfemlerinin bir kısmı, kök veya köken hâlindeki lügat ile birleşerek bunlardan yine müstakil dil unsurlarını temsil eden gövde hâlindeki lügat morfemlerini teşkil eder... Bu sebeple bu gramer morfemlerine “yapım ekleri” adı verilir (Gemalmaz, 1982, s. 118; akt. Mert, 2015, s. 29). Türkçede yapım ekleri ile oluşturulmuş kavram işaretleri ise kendi içinde dört ayrı başlıkta incelenmektedir. Bu başlıklar (Mert, 2015, s. 29) şöyledir:

- ✓ İsimden isim yapım ekleriyle türetilmiş kavram işaretleri
- ✓ İsimden fiil ekleriyle türetilmiş kavram işaretleri
- ✓ Fiilden isim yapım ekleriyle türetilmiş kavram işaretleri
- ✓ Fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş kavram işaretleri

*körünç* kavram işareti de *kör-(ü)nç* biçiminde bu bağlamda *Fiilden isim yapım ekleriyle (/ünç/)* türetilmiş kavram işareti olarak işaretlenmiştir. *körünç* kavram işaretinin *Maytrısimit*’te geçtiği bölümler ve satırlar şu şekildedir:

...kim yime kurtulmak küsüşin burkan nomınta evig barkag kodup toyın bolsar azu toyın bolğıçıka basutçı bolsar alku tınlıg maytrılag yangı kün **körünçinte** mengileyürler .. takı yime kim kayu tınlıg upası upasançlarının biş çşaput bir kün bir tün küzedgülüg baçag sekiz çşaput arag turug köngülin tutsar alku ol tınlıglar Maytrı Burkan birle togarlar ..

...Kim yine kurtulmak arzusu ile Burkan dinine (dini çin) evi barkı terk edip rahip (toyın= Skr. bhiksu) olsa veya rahip olacak kimseye yardım etse, bu bütün yaratıklar Maytrı hakkındaki “**yeni gün** (yangı kün= Skr. pratipad) **piyesinde** (körünç= Skr. nataka) eğlenirler. Ve yine herhangi bir yaratık, mümin (upası= Skr. upasaka) ve kadın müminlerin (upasanç= Skr. upasika) beş ahlak kuralını (biş çşaput= Skr. panca-şila) bir gün bir gece tatbik ettikleri oruç (gününde) (baçag= Skr. upavasatha) sekiz ahlak kaidelerini (çşaput) temiz kalple tatbik etse bütün bu yaratıklar Maytrı Burkan ile birlikte doğarlar. IV. Böl. 27<sub>6-17</sub> s. 209 (Tekin, 1976).

*küsençig körünç* (Arzu edilen sahne, temsil) kavram işareti ise, *Birden Fazla Anlam Ögesiyle Kurulmuş Genel Anlamlı Kavram İşareti* olarak işaretlenmiştir. Birden fazla anlam ögesiyle kurulmuş kavram işaretleri diğer kavram işaretleme yöntemlerine göre daha değişik bir sınıflandırmaya sahiptir. Öyle ki bir dilde bir kavramla ilgili yeni gelişme, değişme ve ayrışma söz konusu olduğunda, kavramlar arasında yakın veya uzak ilişki kurulduğunda ve onlarla ilgili düşünce farklılaştığında ortaya çıkan yeni “durum”u / “kavramı”ı tek bir kavram işaretiyle karşılamak / ifade etmek güçleşir. Türkçenin kavramları işaretlerken başvurduğu sözcük tabanlarından yapım ekleriyle yeni kavramları adlandırma yöntemi bir anlamda yetersiz kalır” (Alyılmaz, 2018, s. 12). Kavram işaretleri bu türden yöntemlerle oluşturulurken ses ve harflerin görevleri ve de onların bilgi yükleri de önemli olmuştur. Bilgi yükleri dil öğeleri aracılığı ile taşınırken fonetik veya grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre paylaştırılmıştır. Öyle ki, bir dil ögesini oluşturan harf ve ses sayısının artması ses ve harf üzerine düşen bilgi yükünü azaltırken; aynı şekilde anlam ögesini oluşturan anlam ve görev öğelerinin sayısının artması da

anlam ve görev öğeleri üzerine düşen bilgi yükünü azaltır. Yani, ses sayısı artan sözcüğün anlaşılabilirliği azalır; ses sayısı azalan sözcüğün ise anlaşılabilirliği artar (Gemalmaz, 1995, s. 2). Bu bağlamda sözcüğün ses sayısının artması, onun rahat ifade edilmesini ve kolay algılanmasını zorlaştırmaktadır. Türkçede de bu durum geçerlidir. Bu açıdan Türkçede kavram işaretleme yöntemi olarak sık kullanılan ve ilk başvurulan yöntem olan kök veya gövde üzerine yapım eki getirerek işaretleme yöntemi kullanılabilirlik açısından pratik olmamıştır. Dili etkin iletişim aracı olarak kullanan bireyler, beynin algılama ve çalışma biçimine de uygun olan yeni bir kavramı işaretleme yaparken (mevcut kavram işaretlerine farklı anlamlar da yükleyip) birden fazla sözcükten meydana gelen (çoğunlukla iki veya daha fazla parçalı / sözcüklü) kalıcı kavram işaretleme yöntemleri geliştirmişlerdir (Alyılmaz, 2018, s. 12). Bunun nedeni ise, dilin ekonomiklik ve anlaşılabilirlik ilkeleri çerçevesinde anlamlı unsurlar arasında oluşan boşluğun etkisidir. Böylelikle kavram işareti ifade edilmiş biçimi açısından ekonomik olmakta ve algılanışı, kavranışı ve anlaşılabilirliği artmaktadır.

Birden fazla anlam ögesiyle kurulmuş genel anlamlı kalıcı kavram işaretleme yöntemlerinden bazıları (Alyılmaz, 2018, s. 16) şunlardır:

- ✓ Belirtisiz isim tamlamaları şeklinde kurulan kavram işaretleri
- ✓ Zarf + fiilden oluşan kavram işaretleri
- ✓ Belirtisiz nesne + fiilden oluşan kavram işaretleri
- ✓ Belirtili nesne + fiilden oluşan kavram işaretleri
- ✓ Niteleme sıfatı + isimden oluşan kavram işaretleri

*küsençig körünç* (Arzulanan, istenen sahne) kavram işareti de, niteleme sıfatı + isim şeklinde kurulmuştur. Türkçenin bu türden kavram işaretlerinde niteleyen ögeyi herhangi bir işaret ile karşılamamıştır ve /+ø/’dir. Nitelenen öge de sıfat tamlamalarında /+ø/ olarak gösterilmiştir (Gemalmaz, 2010, s. 9). Bu bağlamda kavram niteleme sıfatı + isim biçiminde *küsençig* + //+ ø *körünç* + // +ø işaretlenmiştir.

*Maytırsimit*’te geçen *küsençig körünç* kavram işaretlerinin bulunduğu bölüm ve satırlar ise şöyledir:

...dört yingaktın ...bursong kuvragka ...-u öküş buşı birser – angmıntın bir tançu aş  
tenginçe ol tınlıkga utgurati Maytırı Burkan belgürer yangı kün **küsençig körünç** bir  
le tuşar yime kayu tınlıg tükel bilge tengri burkannıng tıltagın edgüsin asag tusulug  
çogın yalının öp sakınıp agar ayamak köngülin ... ne... -ş edgü (silik) ... kayu kiş  
so/ ... ...vrhar itser azu ...// ... /.../ yangı atı vrhar itser ... azu tü türlüğ  
boduginaltunun kümüşin erdnin yinçün burkan körkin itser yaratsar alku kutlug  
tınlıglar maytır burkan birle tegişürler...

...dört cihetten ...cemaate ... pek çok sadaka verse, hiç olmazsa ufak bir yiyecek  
kadar olsun verse, o kimseye muhakkak Maytırı Burkan görünecek ve o, yeni günde  
(yangı kün= Skr. partıpad) arzulanan piyese (körünç= Skr. nataka) tesadüf edecektir.  
Ve hangi varlık mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan’ın / tengri tengrisi  
burkan = Skr. devati deva buddha) “sebebini” üstünlüğünü, iyilik ve fayda  
parlıtısını, ışığını idrak edip büyük hürmet hisleri ile ... ne... iyi ... ... hangi  
kimse .... .... Manastır inşa etse muhteşem burkan resimleri yapsa veya çeşitli  
boyalarla, renklerle, altın, gümüş, cevher ve incilerle burkan resimlerini süslese (it-,  
yarat-) bütün mesut yaratıklar, Maytırı Burkan’a rastlarlar. XXVII. Böl. 104 4-25; s.  
267-68 (Tekin, 1976).

...tört yingaktın ...bursong kuvragka...-u öküş buşı birser- angmıntın bir tançu aş tenginçe ol tınlığka utguratı Maytrı Burkan belgürer yangı kün **küsençig körünç** birle tuşar...

...dört cihetten ... cemaate...pek çok sadaka verse, hiç olmazsa ufak bir parça yiyecek kadar olsun verse, o kimseye muhakkak Maytrı Burkan görünecek ve o, 'yeni günde' (yangı kün=Skr. pratipad) arzulanın piyese (körünç=Skr. nataka) tesadüf edecektir... XXVII. Böl.104<sub>4-10</sub>; s. 267 (Tekin, 1976).

... ..bilig dyan tataglanmışlar//... .. silik tört yangaktın ...bursong kuvragka ...-u öküş buşı birser- angmıntın bir tançu aş tenginçe ol tınlığka utguratı Maytrı Burkan belgürer yangı kün **küsençig körünç** birle tuşar yime kayu tınlığ tükel bilge tengri tengrisi burkanning tıltagın edgüsin asag tusulug çoğın yalınım öp sakımp agar ayamak köngülin ...ne... ..-ş edgü silik ... ..kayu kişi so-/... ..vhar itser azu ...//... .. -/ yangı atı vrhar itser ... örki burkan körkin itser ... azu tü türlüğ boduğın altının kümüşin erdnin yinçün burkan körkin itser yaratsar alku kutlug tınlıglar Maytrı Burkan birle teğışürler...

... ..bilgi, istiğrak (dayn<dyhana) ...tat almışlar... .. dört cihetten ...cemaate ...pek çok sadaka verse, hiç olmazsa ufak bir parça yiyecek kadar olsun verse, o kimseye muhakkak Maytrı Burkan görünecek ve o, yeni günde (yangı kün= Skr. paratipad) arzulanın piyese (körünç= Skr. natak) tesadüf edecektir. Ve hangi varlık mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan'ın sebebini üstünlüğünü, iyilik ve fayda parıltısını, ışığını idrak edip büyük hürmet hisleri ile... ne... iyi... hangi kimse ... .. manastır inşa etse veya veya ... .. yeni adı manastır inşa etse muhteşem burkan resimleri yapsa veya çeşitli boyalarla, renklerle, altın, gümüş, cevher ve incilerle burkan resimlerini süslese (it—yarat-) bütün mesut yaratıklar, Maytrı Burkan'a rastlarlar... XXVII. Böl. 100<sub>4-23</sub> 101<sub>3-7</sub>. ; s. 265 (Tekin, 1976).

*ukmuş / ukmak kergek* (tasavvur et-) kavram işareti ise, *isim + yardımcı fiilden oluşan kavram işareti* biçiminde tasvir edilmiştir. Türkçede bu türden kavram işaretleri olumlu ve olumsuz geçişli fiil kök, köken, gövde ve deyimlerinin belirtisiz nesnelere ile kurdukları tamlamalar ile oluşmaktadır (Mert, 2015, s. 34).

*kergek* kavram işareti Türkiye Türkçesi'nde "Bir şeyin yapılabilmesinin ve olabilmesinin bağlı olduğu (şey), lazım; icap" anlam değerleri ile karşılanmaktadır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 932). *uk-* kavram işareti ise, "düşünmek, anlamak" anlam değerlerine sahiptir (Clouston, 1972, s. 77-78; DTS, 1969, s. 613). Böylelikle "*ukmuş / ukmak kergek*" kavram işareti düşünme tasavvur etme, anlama gerektğini imlemektedir.

*Maytrisimit*'te yer alan *ukmuş kergek* kavram işaretinin geçtiği bölümler ve satırlar ise şöyledir:

...amıtı bu nomlug savag ang magt ilte raçağrı kent uluşda **ukmuş kergek** ...

...imdi bu dinî hâdiseyi, fevkalâde Magadha ülkesinde, Râjagrha adlı baş şehirde tasavvur etmek lâzımdır. I.Böl. 7<sub>2-4</sub>; s.193-194 (Tekin, 1976).

...amıtı bu nomug savag badarı bramnnıng evinte **ukmuş kergek** ...

...Şimdi bu dini hadiseyi Badhari Brahman'ın evinde tasavvur etmek lazımdır. II. Böl. 15<sub>2-3</sub>; s. 201 (Tekin, 1976).

...amıtı bu nomug savag badarı bramnnıng evinte **ukmuş kergek** ...

...Şimdi bu dini hadiseyi Badhari Brahman'ın evinde tasavvur etmek lazımdır. II. Böl. 15<sub>2-3</sub>; s. 201 (Tekin, 1976).



## Sonuç

*Maytrisimit*'te yer alan *körünç*, *küsençig körünç* kavram işaretleri eserin dram ve oyun sanatı niteliğini gösteren en önemli unsurlarıdır. Ayrıca *kör-* kavram işareti bu gün Türkiye Türkçesi'ndeki gör kavram işaretiyle; *körünç* kavram işareti de "gösteri, sahne, temsil" kavram işaretleriyle aynı anlam değerine sahiptir. Eserin din temalı, konulu olması ve Uygurların yaşadığı coğrafyada manastır ve tapınaklarda sergilenmiş dram / oyun sanatı eseri olması hem Uygur Türklerinin ulaştığı yüksek kültür ve uygarlık seviyesini ortaya göstermekte hem de Eski Uygur Türkçesi'nin diğer dillerden uyarılma tercüme aracılığıyla dile kazandırılan eserlerin yazıldığı o dildeki kavram, terim ve kavram işaretlerini karşılama gücü ve yeni durum için kalıcı kavram işaretleme yeteneğini ortaya koymaktadır. Öyle ki *körünç* kavram işaretinin Sanskritçe ve Toharcada *nataka*, *natak* biçiminde yer almış olması eserin tercüme aracılığıyla Eski Uygur Türkçesi'ne çok az bir ses değişikliğiyle ödünçlenebilme imkânı varken; Türkçe kendi kalıcı kavram işaretleme yöntemi ile yeni karşılaşılan bu duruma karşı yeni bir kavramı işaretlemiştir. Öte yandan Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde Budist çevreye ait eserlerin dolaylı tercüme aracılığıyla ödünç alınan kavram işareti sayısı sınırlıdır. Türkçe bu yoğun kültürel etkileşime rağmen karşılaşılan farklılaşan her duruma karşı kalıcı kavram işaretleme yöntemi ile kendi söz varlığını genişletmiştir. *körünç*, *küsençig körünç* ve *ukmuş / ukmak kergek* kavram işaretleri de bu bakımdan önemlidir.

Eser, modern anlamda gösteri sanatının türlerini bu bağlamda hem teorik ve kavramsal düzeyde hem de uygulamada, sahnelemede dönemin ve yaşanan coğrafyanın gelişmiş, ileri kültür ve medeniyetini açıkça göstermektedir. *ukmuş / ukmak kergek* kavram işaretleri de bu bakımdan eserin sahne olarak kabul edilen her bir bölümünde sahne betimleyici kavram işareti olarak Eski Uygur Türkçesi'nin gelişmiş edebî söz varlığını yansıtmaktadır. Kavram işareti ile yapılan yer, zaman ve kişi betimlemeleri modern dram ve oyun sanatı unsurları için de değerli ve önemli gösterge niteliğindedir.

## Kısaltmalar

**DTS** Drevnetyurkskiy Slovar

**KTLS** Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

## Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2003). Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- Alyılmaz, C. (2003). Türkçede fiil deyimleri ve öğretimi üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 620, 148-156.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçede birden fazla anlam ögesiyle (sentaktik yolla) kavramların işaretlenmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 11-25.
- Aşkar, F. (2011). Sanatsal bir iletişim modeli: sahne (performans) sanatları üzerine bir inceleme. *Akademik Bakış Dergisi*, 25, 1-25.
- Clauson, G. Sir. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- Emet, E. (2002). Seyahatnamelere göre Göktürklerde Budizm. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 358-374.

- Gabain, von. A. (1954). Buddhistische Türkenmission, *Asiatica, Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. geburstag gewidmet von seinen freunden kollegen und schülern*, January 1, 162-163.
- Gemalmaz, E. (1995). Türkçenin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde din ve düşünce. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 261-282.
- Kamperi, D. (2015). *Uygurs and Uygurs Identity*. Washington D.C. : Radio Free Asia.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991). Komisyon (Kom. Bşk. A. B. Ercilasun vd.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kilyaştorıny, S. G. –Livşits V. A. (1971). *Sogdiyskaya Nadpis'iz Buguta*, Stranı i Narodı Vostoka, X, 121-241.
- Mert, O. (2008). Orhun yazıtlarında kullanılan işaretliş (/Ø/) görev ögeleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(38), 1-20.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Müller, F. W. K. & Gabain, v. A. (1908-1931). *Uigurica I-IV*. Berlin: Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften Phil-hist.-Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften Phil-hist.
- Nadalyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- Ruben, W., (2000). *Eski metinlere göre Budizm*. Haz. Lütfü Bozkurt, İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II, Maytrisimit, burkancılarının mehdisi Maitreya ile buluşma iptidaî bir dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tezcan, M., (2001). Göktürkler ve Budizm. *Göktürk Devleti'nin 1450. kuruluş yıldönümü sempozyum bildirileri*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 121-134.
- Yıldız, P. (2005). Sahne ve seyirci etkileşiminin tarihsel gelişiminde göstergebilimsel açıdan bir analiz, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 425-442.

### Extended Abstract

Turkish has been interacting with other languages such as every natural language in the historical process. It continues to provide its own development and change during the interaction process. With this interaction in Turkish, it provides its own development and change by marking the concept within its own resources and borrowing the concepts from other languages. While the concept sign borrowed during the historical development and change process of language is accepted to Turkish by small changes according to the grammar and phonological features of the language, sometimes Turkish marks the concepts that will meet the meaning value with their own means. The Old Uighur Turkish Period is the period in which the Turkish language developed and changed in this context. Especially, it is the period of intense translation activities from other interacting languages such as Sanskrit and Toharian. In this period, the number of concepts marked by Turkish has expanded in terms of the new geography of culture and civilization. Although terminological terms, terms, and conceptual signs have entered into the vocabulary of Turkish intensively based on religion, the term, concept and concept markers, which are frequently used in cultural life, have also entered into Turkish in the Old Uighur Turkish Period through written language. However, the word and concept markers in the oral language also include trade, law, literature, politics and so on. they were taken into Turkish through these works of the period. It is also the period in which the new Uighur Turkish Period markers the ability of marking these newly encountered concepts, except the items from other languages.

The culture and civilization geography that interacted in the Old Uighur Turkish Period influenced the nations living on that geography with the new cultural changes. The Uighur Turks also remained under the influence of Buddhism in this period. Although in historical sources they continued the traditions and practices of Kök Tengri Religious / Traditional Turkish Religious, the rulers of Khan and the state adopted Buddhism and were interested in it. In fact, the religious works of the period were indirectly translated into Old Uighur Turkish by their efforts. Although the work *Maytrisimit* belongs to the Hināyāna Doctrine, the fact that Maitreya was defined as *Maytrī Boddhisatva* and that he would save all living things with his mercy in the content of the work shows the qualities of Mahāyāna Doctrine. Mahāyāna Doctrine, unlike the Hināyāna Doctrine, aims to save all living things. It is not only the salvation of a single person but also the salvation of all living beings. It is also emphasized that everyone who believes in Mahāyāna Doctrine may be *Boddhisatva* and thus help all living beings. This character of Mahāyāna Doctrine has been considered as corruption and corruption of Buddhism by some researchers and other experts on Buddhism. This situation, which changes according to time and conditions, is controversial in terms of Buddhism.

The work carries the elements of drama and game art genre in terms of both religion and thematic and literary. It is also stated by experts and researchers that the work is exhibited in the temples and monasteries in the political cultural and economic settlements of the period. The term new day in the work is the representation of the day when *Maytrī Boddhisatva* reached the *Burkan*. Believers believe that they will be forgiven and will continue their lives in new worlds O. The mythical heroes, Gods, Parents and Conservators who are mentioned in the work mystically continue to play this game in their own universe. These characters, which are mystical and mythical, also reflect the elements of a drama and play. Each section is seen as a scene in the work. At the beginning of the scenes, where the incident took place by whom, the old Uighur Turkish is expressed by the *ukmak / ukmiş kergek* concept. Then the dialogues that make up the speech pattern are listed. In this respect, the work shows that the ancient Uighurs reached a high level of written language, albeit through literary translation.

In the study, the concept of *körünç*, *küsençig körünç* and *ukmiş / ukmak kergek* in *Maytrisimit* includes both the evaluation of the concept of permanent concept of Turkish language and the evaluation of the work in terms of drama and game art. In which parts of the concept signs are included in the work, which meaning values in the context and the meaning of these differences will be examined. It will also be explained which method category these concept signs belong to in Turkish.

On the other hand, the characteristics of the work in terms of modern drama and game art, and the concept of the concept of drama and play will be focused on what the term will be emphasized. At the same time, the concept of drama and the basic elements for the art of play, which are the elements of the scene, actor, place and time, such as the relationship with the elements and what they are meant to be considered. Considering the cultural conditions and literary conditions of the period in which the work is thought to be written and played, the work will be discussed in these respects. Thus, in the Old Uighur Turkish Period of the Buddhist environment, a small number of works on the work that has the character of drama and play will be contributed.